

Θανάσης Νάκας

ΣΧΗΜΑΤΑ ΛΕΞΙΚΗΣ ΚΑΙ ΦΡΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΛΗΨΗΣ ΣΤΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Η επανάληψη λέξεων και φράσεων, σε καθορισμένες θέσεις ή ως ελεύθερη 'επάνοδος' στα όρια ενός κειμένου, ανήκει στα καθολικά χαρακτηριστικά κάθε φυσικής γλώσσας, τόσο συγχρονικά όσο και διαχρονικά.. Οι αιτίες που προκαλούν την ασύνειδη ή μη εμφανική επανάληψη αυτού του είδους, όπως και τη συνειδητή ή εμφανική, είναι ποικίλες. Στον συνειδητό και αισθητικά επεξεργασμένο λόγο, όπως λ.χ. στη ρητορική και στη λογοτεχνία, η επανάληψη λέξεων και φράσεων πραγματώνεται με τη μορφή διαφορετικών μεταξύ τους 'σχημάτων λόγου', γνωστών με ποικίλα ονόματα, όπως επαναδιπλώσεις, επαναφορές και επιφορές, επαναστροφές, κύκλοι, ανακλαστικά, πολύπτωτα ή πολυμορφικά, ετυμολογικά, ταυτολογικές διπλότητες κ.ο.κ. –σχήματα πολυσχιδή, εφόσον και τα ίδια υποδιαιρούνται σε επιμέρους υποπεριπτώσεις και τύπους.

Το εντυπωσιακό είναι ότι η πολυτυπία με την οποία τα σχήματα αυτά πραγματώνονται σε σύγχρονα ρητορικά ή λογοτεχνικά κείμενα (όπως και στα ουκ ολίγα παραδείγματα από τη σύγχρονη νεοελληνική λογοτεχνία τα οποία παρατίθενται στο τέλος) μαρτυρείται ήδη σε κείμενα που θεωρούνται αφετηριακά για κάθε εθνική λογοτεχνία / γραμματεία. Σε ό,τι αφορά τις δύο κλασικές γλώσσες της αρχαιότητας, τα αρχαία ελληνικά και τα λατινικά, τα σχήματα λόγου και, ανάμεσα σ' αυτά, τα σχήματα λεξικής και φραστικής επανάληψης όχι μόνον εντοπίζονται ήδη σε αρχαίους χρόνους αλλά και αναλύονται και αξιολογούνται θεωρητικά.

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΕΠΑΝΑΛΗΠΤΙΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ

Για την οικονομία του χώρου, ας σταθούμε εδώ σε τρία (κατ' άλλους, τέσσερα ή περισσότερα) απολύτως σχετικά μεταξύ τους σχήματα λεξικής και φραστικής επανάληψης. Το κοινό τους γνώρισμα είναι η επανάληψη αυτόνομων λεξικών μονάδων σε ορισμένη θέση (αρχική, τελική ή άλλη) σε μια σειρά από επάλληλες / διαδοχικές ενότητες λόγου που μπορεί να είναι φράσεις, προτάσεις, περίοδοι ή στίχοι (και ημιστίχια) και ολόκληρες στροφές. Ο αριθμός των επαναλήψεων αυτών, όπως και προκειμένου για ορισμένα είδη επαναδίπλωσης, μπορεί να είναι κατ' ελάχιστον δύο, ή απεριόριστος.¹

Τα πιο συνηθισμένα ονόματα των σχημάτων που επιλέγουμε εδώ, είναι 'αρχική επαναφορά' (ή απλώς 'επαναφορά'), 'μεσαία επαναφορά' και 'τελική επαναφορά' (ή απλώς 'επιφορά').

Εκείνο που –τουλάχιστον στα νεοελληνικά συντακτικά εγχειρίδια και στα εγκυκλοπαιδικά λεξικά– δεν υπογραμμίζεται συνήθως, είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για να υπάρξουν και ν' αναδειχθούν τα σχήματα που συζητούμε, δηλαδή ο γραμματικός παραλληλισμός (συντακτικός, κυρίως, αλλά και μορφολογικός ή φωνολογικός) –ο παραλληλισμός που στους αρχαίους τεχνογράφους ήταν γνωστός ως 'πάρισον' και 'ισόκωλον' (ή 'παρίσωσις καθ' ὅλον κῶλον'). Πρόχειρα παραδείγματα τέτοιου παραλληλισμού μάς δίνουν οι όμοιοι στίχοι στην έρρυθμη / ρυθμοτονική λογοτεχνία αλλά και η οργάνωση των περιόδων και των επιμέρους τμημάτων (ή κώλων) σε πεζά ρητορικά κείμενα, εκεί δηλαδή όπου κυρίως εμφανίζονται τα σχήματα που μελετούμε (σε ένα αφηγηματικό είδος, όπως είναι π.χ. το λαϊκό παραμύθι, εμφανίζονται πολύ αραιότερα και σποραδικά).

Η 'επαναφορά' και η 'επιφορά' οφείλουν την ύπαρξή τους στις εμφανείς θέσεις που δημιουργούνται στα όρια των στίχων ή των κώλων (των συντακτικών δηλαδή ενότητων) ή στα σημεία τομής (στις τομές, με τη μετρική έννοια).

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΕΙΣ

Εκτός από τη νοηματική αλληλουχία και συνεκτικότητα, την ισοτοπία του κειμένου κτλ., η βασική λειτουργία των συναφών αυτών σχημάτων είναι να προσδίδουν ενότητα και έμφαση, άλλοτε στο θέμα (topic –σ' ένα συνεχώς επανερχόμενο θέμα αποδίδονται νέα κατηγορήματα) και

¹ Για τη σχετική βιβλιογραφία και για πληθώρα παραδειγμάτων βλ. τα βιβλία μου Σχήματα (Μορφο)-λεξικής και Φραστικής Επανάληψης, τόμ. α' (2005, Πατάκης) και τόμ. β' (εκτυπώνεται).

άλλοτε στο σχόλιο (στο επικοινωνιακώς νέο στοιχείο, *comment* –το ίδιο επανερχόμενο κατηγορήμα αποδίδεται σε διαφορετικά υποκείμενα). Αλλά και στην εξωτερική συνοχή, τη φανερή και έκδηλη, συμβάλλουν τα σχήματα της επαναφοράς, δεδομένου ότι ενισχύουν τη συνεκτικότητα, που ούτως ή άλλως προσφέρει ο παραλληλισμός, με την αυτούσια επανάληψη των εμπλεκόμενων μονάδων (ιδιαίτερα πληθωρική στην περίπτωση της ‘επάλληλης’ και / ή της ‘πολλαπλής επαναφοράς’).

Ιδιαίτερα η επαναφορά, που ευνοεί ένα είδος σωρευτικής ή καταλογικής δομής, έχει χρησιμοποιηθεί ευρύτατα όχι μόνον από την ανώνυμη λαϊκή ποίηση πολλών πολιτισμών αλλά και από επώνυμους λογοτέχνες στον ευρωπαϊκό χώρο, παλαιότερους και σύγχρονους. Στη θρησκευτική και λατρευτική ποίηση (που μας είναι γνωστή από την αρχαιότητα, αλλά και από νεότερες εποχές) συμβαδίζει, θα έλεγε κανείς, με την περιοδική επανάληψη της μυστικιστικής ή εκστατικής εμπειρίας. (Κάποια από τα πρώτα παραδείγματα επανάληψης –επαναφοράς, επιφοράς, κτλ.– τού Κύριος ό Θεός ή τού αινεῖτε αὐτὸν / τὸν Θεὸν τα συναντούμε ήδη στους Ψαλμούς της Παλαιάς Διαθήκης. Στον Ακάθιστο Ὑμνο, που αποτελεί μίαν από τις υψηλότερες κορυφές της ποιητικής τέχνης παγκοσμίως, επαναφέρεται 158 φορές το ρήμα χαῖρε!).

Ας δούμε, για τα σχήματα που μας απασχολούν, κάποιες επιμέρους αξιολογήσεις από τεχνογράφους και θεωρητικούς τόσο της αρχαιότητας όσο και νεότερους:

(I) ΕΠΑΝΑΦΟΡΑ / ΕΠΙΦΟΡΑ: ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΛΕΚΤΙΚΗΣ ‘ΔΕΙΝΟΤΗΤΑΣ’ ΚΑΙ ‘ΧΑΡΗΣ’

Ο συγγραφέας τού Περί Ἑρμηνείας Δημήτριος (εκδ. Walz, ix, σσ. 110 και 64), αξιολογώντας τα σχήματα αυτά, τους αναγνώριζε ‘μεγαλείο’, ‘δεινότητα’ και ‘χάρη’:

«Τὰ δὲ τῆς λέξεως σχήματα ποικιλότερον ἐκλέγοντά ἐστι δεινότερον ποιεῖν τὸν λόγον· ἔκ τε τῆς ἀναδιπλώσεως· ὡς [παραλείπονται τα παραδείγματα]. Καὶ ἐκ τῆς ἀναφορᾶς [διάβαζε: επιφοράς] καλουμένης· ὡς τό· “ἐπὶ σαυτὸν καλεῖς, ἐπὶ τοὺς νόμους καλεῖς, ἐπὶ τὴν δημοκρατίαν καλεῖς”. Καὶ γὰρ ἐπαναφορὰ ἴσως εἴρηται, διὰ τὸ τὴν αὐτὴν λέξιν ἐπαναφέρεσθαι ἐπὶ τὴν αὐτὴν ἀρχήν [εννοεῖ την αρχική επανάληψη και του ἐπὶ]· καὶ ἀσύνδετον· δίχα γὰρ συνδέσμων λέλεκται· καὶ ὁμοιοτέλευτον, διὰ τὴν ἀπόληξιν τοῦ καλεῖς πολλάκις. Καὶ δεινότης ἤθροισται ἐκ τῶν τριῶν· εἰ δ’ εἴποι τις οὕτως, ἐπὶ σαυτὸν καὶ τοὺς νόμους καὶ τὴν δημοκρατίαν καλεῖς, ἅμα τοῖς σχήμασιν ἐξαίρησει καὶ τὴν δεινότητα.»

«Αἱ δὲ ἀπὸ τῶν σχημάτων χάριτες δῆλαί εἰσι, καὶ πλεῖσται παρὰ Σαπφοῖ. [] Χარიεντίζεται δέ ποτε καὶ ἐξ ἀναφορᾶς, ὡς ἐπὶ τοῦ Ἑσπέρου· “Ἑσπερε, πάντα φέρεις,” “φέρεις ὄν, φέρεις αἶγα, φέρεις ματέρι παῖδα”· καὶ γὰρ ἐνταῦθα ἡ χάρις ἐστὶν ἐκ τῆς λέξεως τῆς φέρεις ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἀναφερομένης. Πολλὰς δ’ ἂν τις καὶ ἄλλας ἐκφέρῃ χάριτας.»

Στο δεύτερο αυτό παράθεμα ο Δημήτριος αναγνωρίζει ‘χάριν’ σε ένα παράδειγμα (ειδικότερα) επιμεριστικής επαναφοράς (στη δική μας, τουλάχιστον, ορολογία). Ως προς το πρώτο παράθεμα (όπου πρόκειται για τη σύνθεση / ‘συμπλοκή’ της επαναφοράς τού ἐπὶ και της επιφοράς τού καλεῖς), είναι χαρακτηριστικό ότι εντοπίζει και τη συμβολή του συνδυασμού των σχημάτων (εφόσον αναγνωρίζει τη συνδυαστική πραγμάτωση, εδώ και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, και του ‘ἀσύνδετον σχήματος’, αλλά και του συμπτωματικού ‘ὁμοιοτέλευτου’ –όπως και του ‘ὁμοιοκάταρκτου’).

(II): ΕΠΑΝΑΦΟΡΑ / ΕΠΙΦΟΡΑ ΩΣ ΦΡΑΣΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΓΙΣΜΟΣ (ή ΛΕΚΤΙΚΟ ΣΦΥΡΟΚΟΠΗΜΑ)

Σε ένα από τα πιο γνωστά σημεία τού Περί Ὑψους, ο Λογγίνος (ή ο άγνωστος συγγραφέας) μιλώντας για την ισχύ, την πειθώ και το κάλλος που προσδίδει στο ρητορικό κείμενο η συνδυαστική εφαρμογή περισσότερων από ένα σχημάτων λόγου, αναφέρεται ειδικότερα στον συνδυ-

ασμό της επαναφοράς με άλλα σχήματα και επιχειρεί μια πολύ πιο αιτιολογημένη αξιολόγηση. Ειδικότερα, σχολιάζοντας το ακόλουθο χωρίο από τον Κατά Μειδίου λόγο του Δημοσθένη (το παραθέτω από την οξφορδιανή έκδοση του S.H. Butcher),

Πολλά γὰρ ἂν ποιήσειεν ὁ τύπτων, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὧν ὁ παθὼν ἐνὶ οὐδ’ ἂν ἀπαγγεῖλαι δύναιθ’ ἑτέρῳ, τῷ σχήματι, τῷ βλέμματι, τῇ φωνῇ, ὅταν ὡς ὑβρίζων, ὅταν ὡς ἐχθρὸς ὑπάρχων, ὅταν κονδύλοις, ὅταν ἐπὶ κόρῃς. Ταῦτα κινεῖ, ταῦτ’ ἐξίστησιν ἀνθρώπους αὐτῶν, ἀήθεις ὄντας τοῦ προπηλακίζεσθαι. Οὐδεὶς ἂν, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ταῦτ’ ἀπαγγέλλων δύναιτο τὸ δεινὸν παραστήσαι τοῖς ἀκούουσιν οὕτως ὡς ἐπὶ τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ πράγματος τῷ πάσχοντι καὶ τοῖς ὁρῶσιν ἐναργῆς ἢ ὕβρις φαίνεται.

επισημαίνει, μεταξύ άλλων, και ότι (το παραθέτω στη νεοελληνική μετάφραση τού Μ.Ζ. Κοπιδάκη) «τα ασύνδετα συνδυάζονται με το σχήμα της <επ>αναφοράς και της ζωντανής αναπαράστασης: “πολλά μπορεί να προξενήσει ο επιτιθέμενος [] με τις χειρονομίες, με το βλέμμα του, με τον τόνο της φωνής του”. Έπειτα, για να μην περιέλθει ο λόγος με την επανάληψη των ιδίων πραγμάτων σε στασιμότητα –το σταμάτημα εκφράζει ηρεμία, η αταξία πηγαίνει με το πάθος, που είναι βίαιη αντίδραση και ταραχή της ψυχής–, μεταπηδά [ο Δημοσθένης] σε καινούργια ασύνδετα και καινούργιες επαναφορές: “(με τις χειρονομίες, με το βλέμμα, με τον τόνο της φωνής του,) όταν χτυπά με βιαιότητα, όταν με εχθρότητα, όταν με γροθιές, όταν στους κροτάφους...”. Ο ρήτορας κάνει εδώ ό,τι ακριβώς και ο επιτιθέμενος: με αλληπάλληλα χτυπήματα πλήττει την ευαισθησία των δικαστών. Ύστερα, όπως συμβαίνει στις ξαφνικές νεροποντές, κάνει μια δεύτερη εφόρμηση και συνεχίζει: “(όταν με γροθιές, όταν κατευθείαν στους κροτάφους) –αυτά συνταράζουν, αυτά κάνουν τους ανθρώπους που δεν είναι συνηθισμένοι σε προπηλακισμούς να εξίστανται. Καμιά περιγραφή δεν θα μπορούσε να παραστήσει το μέγεθος της βιαιοπραγίας”. Με τη συνεχή λοιπόν μεταβολή ο ρήτορας διαφυλάσσει παντού ακέραιο το χαρακτήρα των επαναφορών και των ασυνδέτων. Έτσι στο λόγο του και η τάξη περιέχει μέσα της την αταξία και αντιστρόφως η αταξία περιλαμβάνει κάποιου είδους τάξη».

(III): ΕΠΑΝΑΦΟΡΑ / ΕΠΙΦΟΡΑ ΩΣ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΥΝΟΧΗΣ

Πραγματευόμενος τα υφολογικά χαρακτηριστικά της αττικής πεζογραφίας, ο J. Carrière (Stylistique Grecque / l’Usage de la Prose Attique, σ.125-6) παρατηρεί τα εξής, ειδικότερα σε ό,τι αφορά τη διάρθρωση των παρατακτικών δομών: «Τα συσχετιστικά ζεύγη του τύπου τε... καὶ (τε... τε...), ἢ... ἢ..., οὔτε... οὔτε... (μήτε... μήτε...), μὲν... δὲ... (δὲ...), οὐκ... ἀλλὰ..., υποδηλώνουν, κατὰ κανόνα, ἀπόλυτο παραλληλισμό, δηλαδή ακριβή λογική αντιστοίχιση μεταξύ των φραστικών ενοτήτων τις οποίες συνδέουν [] Ο παραλληλισμός αυτός είναι συνηθέστατος, ιδίως στον σφριγηλό ρητορικό λόγο [] Μάλιστα, δεν είναι καθόλου ασυνήθιστη η περίπτωση, κάποια από τις παράλληλες φραστικές ενότητες να υποδιαιρείται και η ίδια σε δύο επιμέρους ‘κόλλα’ ή ‘κόμματα’, που τα οριοθετεί, με τη σειρά τους, ένα δεύτερο ζεύγος παρατακτικών μορίων. Από τη στιγμή που, όπως συμβαίνει συχνά, μια τέτοια διακλάδωση παρεισφρεί στο δεύτερο κώλο μιας περιόδου, αυτή χωρίς επιπλέον βάρος διευρύνεται και είναι σαν να ξαναπιάνει το ρυθμό της από την αρχή». Ένα έξοχο παράδειγμα νοηματικής αντιστοίχισης μεταξύ παράλληλων κώλων, που εισάγονται, αφενός, με το οὔτε και, αφετέρου, με το μήτε, μας δίνει το εξής γνωστό χωρίο του Δημοσθένη και πάλι:

Βούλομαι τοίνυν ὑμᾶς μετὰ παρρησίας ἐξετάσαι τὰ παρόντα πράγματα τῇ πόλει, καὶ σκέψασθαι τί ποιοῦμεν αὐτοὶ νῦν καὶ ὅπως χρώμεθ’ αὐτοῖς. Ἢ ἡμεῖς οὔτε χρήματ’ εἰσφέρειν βουλόμεθα, οὔτ’ αὐτοὶ στρατεύεσθαι, οὔτε τῶν κοινῶν ἀπέχεσθαι δυνάμεθα, οὔτε τὰς συντάξεις Διοπίθει δίδομεν, οὔθ’ ὅσ’ ἂν αὐτὸς αὐτῷ πορίσῃται ἐπαινοῦμεν, ἀλλὰ βασκαίνομεν καὶ σκοποῦμεν πόθεν, καὶ τί μέλλει ποιεῖν, καὶ πάντα τὰ τοιαυτὰ, οὔτ’, ἐπειδὴ περ οὕτως ἔχομεν, τὰ ἡμέτερ’ αὐτῶν πράττειν ἐθέλομεν, ἀλλ’ ἐν μὲν τοῖς λόγοις τοὺς τῆς πόλεως

λέγοντας ἄξι' ἐπαινοῦμεν, ἐν δὲ τοῖς ἔργοις τοῖς ἐναντιουμένοις τούτοις συναγωνιζόμεθα. ἢ Ὑμεῖς μὲν τοίνυν εἰώθαθ' ἐκάστοτε τὸν παριόντ' ἐρωτᾶν, τί οὖν χρὴ ποιεῖν; Ἐγὼ δ' ὑμᾶς ἐρωτῆσαι βούλομαι, τί οὖν χρὴ λέγειν; ἢ Εἰ γὰρ μήτ' εἰσίοιστε, μήτ' αὐτοὶ στρατεύσεσθε, μήτε τῶν κοινῶν ἀφέξεσθε, μήτε τὰς συντάξεις δώσετε, μήθ' ὅς' ἂν αὐτὸς αὐτῷ πορίσῃται ἑάσετε, μήτε τὰ ὑμέτερ' αὐτῶν πράττειν ἐθελήσετε, οὐκ ἔχω τί λέγω. ἢ Οἱ γὰρ ἤδη τοσαύτην ἐξουσίαν τοῖς αἰτιᾶσθαι καὶ διαβάλλειν βουλομένοις διδόντες, ὥστε καὶ περὶ ὧν φασὶ μέλλειν αὐτὸν ποιεῖν, καὶ περὶ τούτων προκατηγορούντων ἀκροᾶσθαι, –τί ἂν τις λέγοι; (Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ, 21-23)

Θα ἔλεγε κανείς ότι στο μεγαλύτερο νοηματικό ‘δέσιμο’ ανάμεσα στις τρεις περιόδους που συναπαρτίζουν το δεύτερο ἡμῖς αυτού του αποσπάσματος, από το σημείο δηλαδή όπου αρχίζει να εμπλέκεται το ὑμεῖς, συμβάλλει και [1] η επιφερόμενη, ρητορικού περισσότερο χαρακτήρα, στιχομυθία: τί οὖν χρὴ λέγειν; –οὐκ ἔχω τί λέγω / τί ἂν τις λέγοι; [2] η λεξική αντίθεση μεταξύ ποιεῖν και λέγειν στην πρώτη νοηματική περίοδο, σε συνδυασμό με την αντιμετάθεση / αντιμεταβολή των ὀρων (βλ. Σχήματα... Επανάληψης, α', σ. 191): ὑμεῖς (Α) μὲν τὸν παριόντ' (≥ ἐμέ) (Β) εἰώθαθ' ἐρωτᾶν (Γ), τί ποιεῖν; ἐγὼ (Β) δ' ὑμᾶς (Α) ἐρωτῆσαι βούλομαι (Γ), τί οὖν χρὴ λέγειν; ([A^w B^z [Γ]] × [B^w A^z [Γ]]).

Βεβαίως, το αποκορύφωμα σε αυτή την περίπτωση είναι η αντιστοίχιση των παράλληλων κώλων με την οποία εμπλέκεται η επαναφορά των δύο ομολόγων αποφαιτικών συμπλεκτικών συνδέσμων (οὔτε / μήτε), επαναφορά που ενισχύεται, ἄλλωστε, [1] με την επανάληψη και των ἄλλων λεξημάτων σε κάθε κώλον (κυρίως των ρηματικών, φυσικά με εναλλαγή από το πρώτο στο δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο, καθώς περνάμε από το ἡμεῖς στο ὑμεῖς) και [2] με το ομοιοτέλεστο των ρημάτων (δες τις υπογραμμίσεις):

ἡμεῖς / ὑμεῖς :

οὔτε χρήματ' εἰσφέρειν βουλόμεθα / εἰ γὰρ μήτ' εἰσοίσετε

οὔτ' αὐτοὶ στρατεύεσθαι / μήτ' αὐτοὶ στρατεύεσθε

οὔτε τῶν κοινῶν ἀπέχεσθαι δυνάμεθα / μήτε τῶν κοινῶν ἀφέξεσθε

οὔτε τὰς συντάξεις διοπείθει διάδομεν / μήτε τὰς συντάξεις δώσετε

οὔθ' ὅς' ἂν αὐτὸς αὐτῷ πορίσῃται ἐπαινοῦμεν / μήθ' ὅς' ἂν αὐτὸς αὐτῷ
πορίσῃται ἑάσετε

οὔτε τὰ ἡμέτερ' αὐτῶν πράττειν ἐθέλομεν / μήτε τὰ ὑμέτερ' αὐτῶν πράττειν ἐθέλησετε

(Ισορροπία και επαναληπτικά σχήματα διασώζονται, σχεδόν στο ακέραιο, και στο κείμενο της νεοελληνικής μετάφρασης του Κ. Τσάτσου: Δημοσθένης, Οι τρεις Ολυνθιακοί, τρεις Φιλιππικοί και ο λόγος Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ, ²1983, Εστία).

(IV): ΕΠΑΝΑΦΟΡΑ / ΕΠΙΦΟΡΑ ΩΣ ΕΝΔΕΙΞΗ ΣΥΓΚΙΝΗΣΙΑΚΗΣ ΦΟΡΤΙΣΗΣ

Κατά τον ρήτορα του 3^{ου} μ.Χ. αι. *Aquila Romanus* (βλ. *Lausberg, Handbook of Literary Rhetoric: a Foundation for Literary Study*, 1998, σ. 282) η επαναφορά είναι ένα σχήμα στη χρήση του οποίου καταφεύγουν ο Δημοσθένης και ο Κικέρωνας και ὅλοι οι δεινοὶ ρήτορες, κυρίως όταν θέλουν και οι ίδιοι να φανούν συγκινημένοι και τους δικαστές να συγκινήσουν («*quando praecipue et ipsi commoti videri volunt et iudicem commovere*»).

Στην εποχή μας, ο *Henri Morier* (*Dictionnaire de Poétique et de Rhétorique*, σσ. 109-110) υποστηρίζει ότι η επαναφορά ως έκφραση «προκύπτει αιτιολογημένα [1] σε κάθε περίπτωση εμμονής, ἐμμονης επιθυμίας, εγκαρτέρησης, αθεράπευτου ἔρωτα, ανελέητου μίσους, είτε [2] σε περιπτώσεις αγανάκτησης, ή [3] εύλωτου λυρισμού, αλλά και [4] απλής θλίψης. Σ' ὅλες,

όμως, τις περιπτώσεις, η επαναφορά δίνει το σήμα ότι η έκφραση ενός συναισθήματος εξα-ντλείται και μόνον με την επανάληψή του».

(V): ΕΠΑΝΑΦΟΡΑ / ΕΠΙΦΟΡΑ ΩΣ ΜΕΣΟ ΧΑΛΙΝΑΓΩΓΗΣΗΣ ΤΗΣ ΦΑΝΤΑΣΙΑΣ

Από εντελώς διαφορετική οπτική αξιολογεί τα ενλόγω επαναληπτικά σχήματα ο Wackernagel (Poetik, Rhetorik und Stilistik, σ. 430). Τα θεωρεί ως ένα υφολογικό μέσον που σκοπό έχει να μετριάξει το προβάδισμα, να καταπραΰνει τη ζωνρότητα και την ευκίνησία, να επανασυγκεντρώνει τα διεσκορπισμένα, ή –άλλως– ένα μέσον για να περιορίζει τη δύναμη της φαντασίας και να την επαναφέρει κάθε φορά στο ίδιο σταθερό σημείο.

ΠΡΑΓΜΑΤΩΣΕΙΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ (ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΗ)

Εντυπωσιακά, ως προς την πρώτη αξιολόγηση (και, εν μέρει, ως προς τις άλλες), είναι τα ακόλουθα δύο παραδείγματα, από λόγους στους οποίους οι δύο κορυφαίοι (του κανόνα της ελληνικής και της λατινικής ρητορικής, αντίστοιχα), δηλαδή ο Δημοσθένης και ο Κικέρωνας, μιλούν για ζητήματα στα οποία και οι ίδιοι είχαν άμεση εμπλοκή, και μάλιστα απευθυνόμενοι σε προσωπικούς τους εχθρούς, τον Αισχίνη, αφενός, και τον Λεύκιο Κατιλίνα, αφετέρου:

τίς γάρ συμμαχία σοῦ πρᾶξαντος γέγονεν τῇ πόλει; τίς δὲ βοήθεια ἢ κτήσις εὐνοίας ἢ δόξης; τίς δὲ πρεσβεία, τίς διακονία δι' ἣν ἡ πόλις ἐντιμότερα; τί τῶν οἰκειῶν ἢ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ ξενικῶν, οἷς ἐπέστης, ἐπηνώρθωται; ποῖαι τριήρεις; ποῖα βέλη; ποῖοι νεώσοικοι; τίς ἐπισκευὴ τειχῶν; ποῖον ἵππικόν; τί τῶν ἀπάντων σὺ χρήσιμος [γέγονας]; τίς ἢ τοῖς εὐπόροις ἢ τοῖς ἀπόροις πολιτικὴ καὶ κοινὴ βοήθεια χρημάτων; οὐδεμία (Δημοσθ., Υπέρ Κτησ. περί του στεφ., 311)

Quid enim mali aut sceleris fingi aut cogitari potest, quod non ille conceperit? quis tota Italia veneficus, quis gladiator, quis latro, quis sicarius, quis parricida, quis testamentorum subiecto, quis circumscriptor, quis ganeo, quis nepos, quis adulter, quae mulier infamis, quis corruptor iuventutis, quis corruptus, quis perditus inveniri potest, qui se cum Catilina non familiarissime vixisse fateatur? quae caedes per hosce annos sine illo facta est, quod nefarium stuprum non per illum? (Cic., Cat. II.7)

Είναι χαρακτηριστικό το ότι, θέλοντας να υπενθυμίσει στο ακροατήριό του τα αναρίθμητα εγκλήματα που άμεσα ή έμμεσα είχε διαπράξει ο κατηγορούμενος, ο Κικέρωνας δημιουργεί, με τύπους των ερωτηματικών αντωνυμιών quis / quid? και qui / quae / quod?, μια συστοιχία δεκαέξι (επανάληψη- επαναφορά X 16!) ασύνδετων ρητορικών ερωτήσεων, κατονομάζοντας με κάθε ερώτηση και ένα ξεχωριστό ειδικό έγκλημα –ερωτήσεις τις οποίες θα έλεγε κανείς ότι κατανέμει σε τρεις ‘ριπές’ (των 1 + 13 + 2 βλημάτων). Η απάντηση και στις τρεις ριπές είναι αυτονόητη: ο Κατιλίνας ενέχεται σε– ή ευθύνεται για– όλα (“omne [malum aut scelus] < nihil [mali aut sceleris] quod non... < quid [mali aut sceleris] quod non...?” κ.ο.κ.)

Το επίσης αξιοπρόσεκτο εδώ (όπως και σε άλλα παραθέματα που προηγήθηκαν) είναι ο συνδυασμός με το ασύνδετο σχήμα και το ‘από κοινού’, το οποίο, με τη βράχυνση που επιφέρει, συμβάλλει στην εντύπωση του ‘στακάτο’ που απαιτούν τα συμφραζόμενα. Α.χ. το “{quis} tota Italia {...X...} inveniri potest, qui se cum Catilina non familiarissime vixisse fateatur?” είναι ό,τι από κοινού υπονοείται και στις δεκατρείς ρητορικές ερωτήσεις με την επαναφορά του quis?

Ας απολαύσουμε τον λόγο του Κικέρωνα στη νεοελληνική μετάφραση του Κ. Τσάτσου (Τέσσερις Λόγοι κατά Κατιλίνα..., Εστία, ⁵2009, σ. 57) όπου το επαναληπτικό σχήμα διασώζεται:

«Πράγματι τί κακία, τί έγκλημα μπορεί κανείς να πλάσει ή να επινοήσει, που αυτός να μην είχε σχεδιάσει; Σε όλη την Ιταλία ποιός δηλητηριαστής, ποιός μονομάχος, ποιός κλέφτης, ποιός μαχαιροβγάλτης, ποιος δολοφόνος, ποιός υπεξαγωγέας διαθηκών, ποιός απατεών, ποιός ταβερνόβιος, ποιός έκλυτος, ποιός μυχός, ποιά ατιμασμένη γυναίκα, ποιός διαφθορεύς της νεότητας, ποιός διεφθαρμένος νέος, ποιο χαμένο κορμί, μπορεί να βρεθεί, που να μην ομολογεί πως μεγάλη οικειότητα τον συνέδεε με τον Κατίλινα; Ποιός φόνος διαπράχθηκε χωρίς αυτόν τούτα τα χρόνια; ποιά, χωρίς αυτόν, εγκληματική ακολουσία;»

Ο Δημοσθένης, στο προκείμενο απόσπασμα, περιορίζει τον αριθμό των επαναλήψεων (εξοικονομεί ένα τίς πριν από το κτήσις), προχωρεί, όμως, ασύνειδα ή όχι, σε κάτι ακόμη πιο περίπλοκο· εναλλάσσει επαλλήλως μια πενταπλή (χαλαρή, λόγω πολυμορφίας) επαναφορά τού τίς με μια τριπλή (χαλαρή επίσης) επαναφορά τού ποίος, έπειτα με μια πλεκτή επαναφορά και των δύο. Ως πραγμάτωση του σχήματος ‘από κοινού’, το “{τίς Χ} γέγονεν;” της πρώτης εμφάνισης, υπονοείται και στις επόμενες τρεις επαναφορές τού τίς, όπως υπονοείται και με το τίς έπισκευή και το τίς πολιτική και κοινή βοήθεια (παρλλαγμένο μόνον στην περίπτωση τού τίς σὺ χρήσιμος), αφού, πρώτα, διαπλέκεται με το επίσης υπονοούμενο “{ποιός / ποίοι Χ} έπηνώρθωται / έπηνώρθωνται” ως αποτέλεσμα του ίδιου σχήματος.

—Ας δούμε, όμως, και ένα ποιητικό απόσπασμα (Ιλιάδα, Σ 535).

Ο ‘συναγερμός’ της μάχης εκφράζεται εδώ παραστατικά με τον επάλληλο συνδυασμό της επαναφοράς τού τοπικής σημασίας εν δὲ και της επιμεριστικής επαναφοράς (βλ. όπου και στη σημ. 1) τού άλλων. Στη μετάφραση των Καζαντζάκη & Κακριδή τα δύο αυτά επαναληπτικά σχήματα διατηρούνται με επιτυχία:

Στησάμενοι δ' έμάχοντο μάχην ποταμοῖο παρ' ὄχθας, | βάλλον δ' αλλήλους χαλκήρεσιν έγχείησιν. | Έν δ' Έρις εν δὲ Κυδοιμός όμίλεον, εν δ' όλοή Κήρ, | άλλον ζων έχουσα νεούτατον, άλλον άουτον, | άλλον τεθνηῶτα κατὰ μόθον έλκε ποδοῖιν· | είμα δ' έχ' άμφ' ώμοισι δαφοινεόν αίματι φωτῶν

[«Κι ως πήραν θέση, ανοίξαν πόλεμο στου ποταμού τους όχτους, | ο ένας στον άλλο απάνω ρίχνοντας με χάλκινα κοντάρια. | Εκεί κι η Αμάχη, εκεί ο Συντάραχος, εκεί του Χάρου η Λάμια, | κι έπιανε τότε έναν αλάβωτο, τότε έναν λαβωμένο, | που ζούσε ακόμα, τότε ξέσερνε κάποιο νεκρό απ' το πόδι, | κι απ' το αίμα των αντρών στους ώμους της άλικο ρούχο εφόρειε.»]

ΕΝΑ ΠΟΛΥ ΓΝΩΣΤΟ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΜΕ ΚΑΠΟΙΕΣ ΓΑΛΛΙΚΕΣ ΑΠΟΜΙΜΗΣΕΙΣ

Παράδειγμα ενότητας και έμφασης του λόγου σε μιαν αιτιολογημένη ανάπτυξη του θέματος, χάρη σε μια διπλή, κατ' ουσίαν, επαναφορά (την αρχική επαναφορά του επιθέτου σε συνδυασμό με τη μεσαία επαναφορά τού ότι αυτοί), συνιστούν οι πολύ γνωστοί στον χριστιανικό κόσμο ‘μακαρισμοί’ από το ευαγγέλιο του Ματθαίου (εδάφιο 5.3-12). Παραθέτουμε τους πέντε πρώτους από το σύνολο των εννέα (με υπογράμμιση δηλώνονται τα ομοιοτέλευτα) :

Ίδων δὲ τοὺς ὄχλους ανέβη εἰς τὸ ὄρος, καὶ καθίσαντος αὐτοῦ προσῆλθον αὐτῷ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, καὶ ἀνοίξας τὸ στόμα αὐτοῦ ἐδίδασκεν αὐτοὺς λέγων· | μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι, ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν· | μακάριοι οἱ πενθοῦντες, ὅτι αὐτοὶ παρακληθήσονται· | μακάριοι οἱ πραεῖς, ὅτι αὐτοὶ κληρονομήσουσι τὴν γῆν· | μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην, ὅτι αὐτοὶ χορτασθήσονται· | μακάριοι οἱ ἐλεήμονες, ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται· []

Του εδαφίου αυτού υπήρξαν πολλές (λογοτεχνικές κ.ά.) μιμήσεις. Μιαν από τις πιο γνωστές μας δίνουν οι στίχοι του Joachim Du Bellay,

Heureux celui qui peut longtemps suivre la guerre! Sans mort, ou sans blessure, ou sans longue prison ![]

Heureux qui peut en Cour quelque faveur acquerre | Sans crainte de
l’envie ou de quelque traison !
Heureux qui peut longtemps sans danger de poison | Jouir d’un chapeau
rouge ou des clefs de saint Pierre !
Heureux qui sans péril peut la mer fréquenter ! |
Heureux qui sans procès le palais peut hanter ! |
Heureux qui peut sans mal vivre l’âge d’un homme ! []

που συνιστούν, κατ’ ουσίαν, μια τριπλή επαναφορά (heureux... qui peut... sans... –δες πάλι όπου και στη σημ. 1). Εξάλλου, στα σονέτα της συλλογής *Les Regrets* τα επίθετα heureux / malheureux εμπλέκονται συχνά σε τέτοιου είδους φραστικά σχήματα και επαναλήψεις, και μάλιστα ήδη από τον πρώτο στίχο. (Μίμηση, ομολογημένη από τον ίδιο το Σεφέρη, αποτελεί η αρχή του δικού του ποιήματος “Πάνω σ’ έναν ξένο στίχο”).

ΑΠΑΡΑΜΙΛΛΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Στον Παπαδιαμάντη, η επάλληλη επαναφορά διαφόρων ειδών λέξεων (λ.χ. ουσιαστικών, επιθέτων, επιφωνημάτων, αντωνυμιών, μορίων κτλ.), ο συνδυασμός του θαυμαστικού με τον ερωτηματικό λόγο καθώς και ο συνδυασμός της επαναφοράς με άλλα επαναληπτικά σχήματα (λ.χ. επαναδιπλώσεις) εμφανίζονται ακριβώς στα σημεία μεγάλης ή / και παρατεταμένης συναισθηματικής φόρτισης (πραγματικής ή, ενίοτε, πλασματικής).

Ας δούμε, πρώτα, ένα μικρό απόσπασμα από τους Εμπόρους των Εθνών, εκεί όπου ο Μούχρας (με μια διπλή επαναφορά) καταριέται τον Βενετό Μάρκο Σανούτο, απαγωγέα της συζύγου του:

Μοί ήρπασε τὸν θησαυρόν μου, τὴν τιμὴν μου, τὴν εὐτυχίαν μου! Ἐπικατάρρατος νὰ εἶναι ἡ νύξ, καθ’ ἣν ἐπρόσφερα εἰς τὸν Βενετὸν τὴν φιλοξενίαν μου. Ἐπικατάρρατος ἡ στέγη, ἥτις τὸν ἐστέγασεν, ἐπικατάρρατος ἡ τράπεζα, εἰς ἣν ἐδείπνησεν, ἐπικατάρρατος ἡ ἐστία, εἰς ἣν ἐθερμάνθη.

Αν όχι ανώτερο, οπωσδήποτε εφάμιλλο με πολλά ανάλογα της κλασικής γραμματείας, είναι το ακόλουθο (από τη Γυφτοπούλα), όπου έχουμε την επαλληλία, σε τέσσερις ομαδικές εφορμήσεις / ριπές, με μικρή απόσταση μεταξύ τους: [1] μιας πολλαπλής (τριπλής) επαναφοράς στην αρχή· [2] δύο διαδοχικών αρχικών συντακτικών επαναφορών (X2 ενός επιρρήματος και X3 μιας αντωνυμίας)· [3] μιας περιόδου λόγου με τρεις υποθέσεις τις οποίες εισάγει το επαναφερόμενο ἄν (δὲν) σὲ, και τέσσερις αποδόσεις που οριοθετεί η (χαλαρή) επαναφορά (X4) τού επιθέτου μαῦρος, ἢ μάλλον, η διπλή επαναφορά (X3) μαῦρος...ὁ ὅποιος / ὅπου / ποῦ –αποδόσεις που καταλήγουν ανακεφαλαιωτικά· [4] μιας περιόδου του λόγου που μοιράζεται αντιθετικά, με βάση την αντίθεση ἀπὸ σὲ ≠ χωρὶς ἐσὲ, σε δύο τρίκωλες ημιπερίόδους, με την επαναφορά τού εμπρόθετου ἀπὸ σὲ στα τρία κώλα της πρώτης, και τού ὅλα στα τρία κώλα της δεύτερης. (Αφήνω ασχολίαστες, ὅπως και αλλού, ισοσυλλαβίες, παρηχήσεις κ.ά. παραγόμενα του παραλληλισμού):

Ἀδελφή μου Αἰμά. Ἀφότου ἔφυγες, νύκτα καὶ ἡμέραν σὲ ζητῶ. Ἐμαθα ποῦ εὕρισκεσαι. Ὅσον ὑψηλοὶ καὶ ἄν εἶναι οἱ τοῖχοι, θὰ τοὺς ὑπερβῶ, ὅσον στερεοὶ καὶ ἄν εἶναι οἱ μοχλοὶ θὰ τοὺς παραβιάσω. Θὰ ἔλθω νὰ σ’ εὔρω, ἀδελφή μου, αἰσθάνομαι τὴν δύναμιν ὅτι θὰ τὸ κατορθώσω. Θὰ σ’ εὔρω, καὶ θὰ ἔλθης μαζί μου, καὶ θὰ ζήσωμεν μαζί εἰς μίαν ἄκρην τῆς γῆς. Μακρὰν οἱ γονεῖς καὶ οἱ ἀδελφοί, μακρὰν οἱ ἐχθροὶ καὶ οἱ φίλοι. Ἡμεῖς οἱ δύο ἀρκοῦμεν εἰς ἡμᾶς. Κανένα μὴ ἀκούης, κανένα μὴ ἐμπιστεύσῃς, κανεὶς ἄλλος δὲν σὲ ἀγαπᾷ, μόνος ἐγώ. Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔλθης πλησίον μου,

καὶ ἐγὼ δύναμαι νὰ ὑπάγω διὰ σὲ εἰς τὴν ἄκρην τοῦ κόσμου. Καὶ ἂν δὲν σ' εὕρω, ἂν δὲν σὲ ἴδω πλέον, ἂν σὲ χάσω διὰ πάντοτε, Αἰμά, ἤξευρε ὅτι δὲν δύναμαι πλέον νὰ ζῶ καὶ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι μαῦρος δι' ἐμέ, μαῦρος ὁ οὐρανός, ὁ ὁποῖός με σκεπάζει, Αἰμά, μαύρη ἡ γῆ, ὅπου πατῶ, μαῦρον τὸ φῶς ποὺ με φωτίζει, ὅλα μαύρα, κατὰ μαύρα. Ἀπὸ σὲ περιμένω τὸ φῶς, ἀπὸ σὲ τὴν δρόσον, ἀπὸ σὲ τὸν ἀέρα, Αἰμά, καὶ χωρὶς ἐσὲ ὅλα εἶναι σκότος, ὅλα βάσανος, καὶ ὅλα κόλασις.

ΕΛΑΧΙΣΤΟ ΔΕΙΓΜΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟ ΚΑΙ ΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ

Μια νοηματικά εντυπωσιακή, σε συνδυασμό με το σχήμα της παραστατικής παρομοίωσης, επαναφορά τού τυφλός έχουμε στους στίχους του Ερωτόκριτου που ακολουθούν. Μορφολογικά, το σχήμα της επαναφοράς είναι εδώ χαλαρό, εφόσον μοιράζεται σε επίθετο (τυφλή) και επίρρημα (τυφλά), που, όμως, ενισχύεται, ετυμολογικά από το τυφλάγρα και, σε άμεση εμπλοκή, από μια προθηματική επαναστροφή (τυφλή ~ ολότυφλη):

Σαν ο τυφλός, οπού ποτέ στράταν καλή δε βρίσκει, | κι αζάφνου, όντε σε πλιά κακή στράτ'ά'ναι μπερδεμένος, | πάρουνσι φως τα μάτια του, ξετυφλωθεί ο καημένος, | πασίχαρος, καλόκαρδος, κ' ελεύτερος γυρίζει, | του Ηλίου τσ' ακτίνες φχαριστά, γιατί το φως γνωρίζει—| έτσι κι αυτείνη τσ'παθε τότες την ώραν κείνη· | τυφλή ήτονε κι ολότυφλη, κ' εδά με φως εγίνη· | τυφλά ε-προπάτειε στη Φιλιά, τυφλή ήτονε στα Πάθη, | τυφλά επασπάτευγε να βρει τόν αγαπά, να μάθει· | τα μάτια τση εξεφέξασι, τη συννεφιάν edιώξαν, | και την τυφλά γρ'α αφήκασι, το σκότος εζυγώξαν.

Ένα ελάχιστο δείγμα, από την, ούτως ή άλλως όχι συχνή, επαναφορά επιθέτου στο δημοτικό τραγούδι μας δίνουν τα παραθέματα που έπονται. Η επαναφορά τού ξένος στο πρώτο από αυτά, από τη σειρά τραγουδιών με κοινή θεματική το στόλισμα της νύφης, σχετίζεται με τη λαϊκή αντίληψη για τη νιόνυφη μέσα στο σόι του άντρα της ως 'ξενογωνιά'. Η μεσαία επαναφορά τού δεν γνωρίζω για τον ξενιτεμένο που επιστρέφει την ώρα που ξενοπαντρεύουν την καλή του, όπως και η επαναφορά τού καβάλα, προκειμένου για τη λεβέντικη περηφάνεια των Κολοκοτρωναίων, υπογραμμίζουν, με τον καταλληλότερο τρόπο, τη θεματική των στίχων που τα περιέχουν:

[*] Θά μ' αρωματώσει ή μάνα, | θά μέ στολίσ'ν τ' αδέλφια, | σέ ξένο σπίτι θά πάω, | ξένο μπαμπά θά κάνω, | ξένη μαμά θά κάνω | καί ξένα αδελφάκια, | σέ ξένο μαχαλά.

[**] Γυρνῶ νά 'ρθῶ στό σπίτι, στό σπιτάκι της, | ἀκούω χαρὲς μεγάλες, γάμος γίνονταν, | τίς ροῦγες δὲν γνωρίζω ἀπό τ' ἄλογα, | τίς πόρτες δὲν γνωρίζω ἀπό τὰ φλάμπουρα, | τὴν κόρη δὲν γνωρίζω ἀπό τὰ κλάματα· | κι αὐτὴν μοῦ δίνει γνῶρο 'πού κάτ' 'π' τὰ στέφανα | καὶ μὲ φιλεῖ στὰ μάτια μὲ γλυκό καημό.

[***] Λάμπουν τά χιόνια στά βουνά κι ὁ ἥλιος στά λαγκάδια, | ἔτσι ἔλαμπε κ' ἡ κλεφτουριά κ' οἱ Κολουκουτρωναῖοι | πού δέν τού καταδέχονταν πεζοὶ νά περπατήσουν. | Καβάλα πᾶν στὴν ἐκκλησιά, καβάλα προσκυνᾶνε, | καβάλα παίρν' ἀντίδωρο ἀπ' τοῦ παπᾶ τό χέρι, | καβάλα πῆγαν κι ἔκατσαν σέ μαμαρένιο ἁλώνι | κι ἕνας τόν ἄλλον ἔλεγε κι ἕνας τόν ἄλλον λέγει: | —Ποιός εἶναι ἄξιος κι ἀγρήγορος νά νυχτοπερπατήσει.

ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟΥΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΕΣ ΠΟΙΗΤΕΣ

Ας θυμηθούμε, πρώτ’ απ’ όλα, ορισμένες σκηνές από τον “Ύμνο στην Ελευθερία” του Σολωμού (πβ. με την περιγραφή της μάχης που μας δίνουν οι ομηρικοί στίχοι εδώ πιο πάνω):

Αποκρίνονται, και η μάχη| έτσι αρχίζει, οπού μακριά| από ράχη εκεί σε ράχη| αντιβούιζε φοβερά.

Ακούω κούφια τα τουφέκια, | ακούω σμίξιμο σπαθιών, | ακούω ξύλα, ακούω πελέκια, | ακούω τριξιμο δοντιών. []

Παντού φόβος και τρομάρα| και φωνές και στεναγμοί| παντού κλάψα, παντού αντάρα, | και παντού ξεψυχισμοί.

Ας ακούσουμε, έπειτα, τον Ανδρέα Κάλβο, με τα επαναφερόμενα (κάποτε και επαλλήλως) μεγαλόστομα ρητορικά ερωτήματά του να χλευάζει τον αλλόπιστο εχθρό και τους απανταχού τυράννους:

[*] Φοβερόν, μυσαρὸν| θρέμμα σκληρᾶς Ἀσίας, | Ὡθωμανέ, τί μένεις; | τί νοεῖς; τί δὲν φεύγεις| τὸν θάνατόν σου;

[**] Ποῦ εἶναι ἡ τόσσα γλώσσα| τῶν ἀκτινοβολούντων| σπαθίων; ποῦ εἶναι ἡ χεῖρες| τῶν ἐχθρῶν μας ἀμέτρητοι; | ποῦ τὰ καυχήματα;

[***] Ποῖος ποτὲ τοῦ Θεοῦ, | ποῖος τοῦ Ἡλίου ὠμοίασεν; | διατὶ βωμούς, θυμίαμα| διατὶ ζητοῦν οἱ μύριοι| τύραννοι, κ’ ὕμνους; [] Κριταὶ ὡς θεοί! καὶ πότε| τὴν ἀρετὴν ἀθλίως, | πότε δὲν ἐκατάτρεξαν; | πότε εὐσπλαγχνίαν ἐγνώρισαν, | δικαιοσύνην;

Ικανότερος στο χειρισμὸ μεγαλόστομων ρητορικῶν ερωτήσεων αποδεικνύεται ο Παλαμάς, ὅχι μόνον ὅταν, με βάση τη θεματικὴ του ποιήματος, ασχολεῖται, ἥρεμος ἢ και συγκινησιακά φορτισμένος, με μεγάλα οράματα, υπερατομικά ἢ εθνικά—

Χωριάτης ποιὸς ἀνήξερς, ἢ ποιὸς θεομπαίχτης φράγκος,| ποιὸς βενετσάνος πονηρός, ὀχτρὸς τῆς Ρωμιοσύνης,| ἢ ποιὸς κακὸς μετωριστής, ποιὸς ἄθεος χαροκόπος, | πέστε μου, ποιὸ παράλλαμα, γραικός, γασμοῦλος, ξένος, | τοῦ ἔρμου στερνοῦ κρυψῶνα σου τσακίζοντας τὴν πόρτα, | κι ἀνοίγοντας τὸ μνήμα σου καὶ διαγουμίζοντάς το, | σὲ τάραξε, σὲ ξύπνησε, σὲ ξέβρασε, συντρίμμι, | μαγαριστής, ἀτιμαστής τῶν ἁγίων;

(*Η Φλογέρα του Βασιλιά*)

—ἀλλὰ και ὅταν ασχολεῖται με οράματα ατομικά και ιδιωτικά, με προσωπικὲς εκμυστηρεύσεις και ικεσίες:

Κι ἄς λέω: —Πές μου τὰ πάντα σου·| ποῦ ἀνθεῖς καὶ ποῦ ξεπέφτεις; | Πῶς χαίρεσαι; Πῶς θλίβεσαι; — | Μὴ μ’ ἀκούς, εἶμαι ψεύτης. []

(*Βωμοί / Βιβλίο Ἐχτο / Νέοι Ανάπαιστοι και Ἰαμβοί, αρ. 15*)

Ο τεχνικότατος Παλαμάς μεταβάλλει συχνά τη σειρά των ὀρων προκειμένου να ποικίλει ἓναν συνεχή παραλληλισμὸ με χiasμό. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, η παράλληλη επαναφορά τοῦ επιρρηματικοῦ ὅλο και τοῦ επιθετικοῦ ὅλος -η -ο συνδυάζεται με το χiasτὸ σχῆμα, ὅπως μας δείχνει και το σχῆμα:

Τὰ Σεραφεῖμ ὅλο φτερά, κι ὅλο πετᾶνε, | τὰ Χερουβεῖμ εἶν’ ὅλο μάτια, ὅλο ἀντικρῦζουν· | ὅλο ἀγαπᾶνε, κι ὅλα τ’ ἀγαπᾶνε | τὰ Σεραφεῖμ, | ὅλο γνωρίζουν κι ὅλα τὰ γνωρίζουν | τὰ Χερουβεῖμ. | Ἄγγελε, ποῦ εἶσαι,

Πώς θα μπορούσα να ζήσω μακριά σου, αγαπημένη μου,
πώς θα 'ναβα μια λάμπα αφού δε θα 'τανε για να σε δω
πώς να κοιτάξω έναν τοίχο που δε θα περνοδιαβαίνει ο ίσκιος σου
πώς ν' ακουμπήσω σ' ένα τραπέζι που δε θ' ακουμπάς τα χέρια σου
μια φέτα ψωμί που δε θα τη μοιραζόμαστε πώς να την αγγίξω;
(*Τάσος Λειβαδίτης*)

Μια διπλή επαναφορά (όταν...~ δυο άσπρα...) πραγματώνεται στους στίχους του Γιάννη Πατίλη–

Αγάπησα την Πανδεία για τα στήθη της. / Όταν χόρευε δυο άσπρα φω-
τεινά σύννεφα / καταύγαζαν τον χώρο. / Όταν ξάπλωνε δυο άσπρα φώτα
ανέβαιναν στον ουρανό. []

–όπως, εξάλλου, και στα ποιήματα “Αφιέρωση” του Μανόλη Αναγνωστάκη και “Ωρα” του Λευτέρη Ραντόπουλου, με τη διαφορά ότι σ' αυτά υπάρχει ανακεφαλαιωτική κατάληξη:

ΑΦΙΕΡΩΣΗ

Για τους ερωτευμένους που παντρεύτηκαν | Για το σπίτι που χτίστηκε |
Για τα παιδιά που μεγάλωσαν | Για τα πλοία που άραξαν | Για τη μά-
χη που κερδήθηκε | Για τον άσωτο που επέστρεψε. |

Για όλα όσα τέλειωσαν χωρίς ελπίδα πια.
(*Μανόλης Αναγνωστάκης*)

ΩΡΑ

Το δικό μου ρολόι λέει 12 παρά 2. | Το ρολόι του γείτονα λέει 12 και
5. | Το ρολόι της πλατείας λέει 12 ακριβώς. | Το ρολόι του σταθμού
λέει 12 και 7. | Το ρολόι της βιτρίνας λέει 12 παρά 4. | Το ρολόι της
δημαρχίας λέει 12 και 2. |

(Τι να σου κάνουνε και τα καημένα τα ρολόγια | έτσι που ζουν ανά-
μεσα σ' ανθρώπους)
(*Λ. Ραφτόπουλος*)

Στον Αντώνη Φωστιέρη, η εφιαλτική εμμονή σε μια εντύπωση, που επαναληπτικά (όπως λέει και ο τίτλος του ποιήματος) γίνεται αντιληπτή πότε με τη μια και πότε με την άλλη αίσθηση, βρίσκεται πίσω από την επανάληψη της φράσης το μυαλό μου, επανάληψη που ξεκινά ως θεματική επάνοδος για να μετατραπεί σε τελική επαναφορά / επιφορά:

ΕΠΑΝΑΛΗΨΗ

Ένα πουλί διαγράφει κύκλους | Στο μυαλό μου | Που 'ναι η νύχτα.
Πέφτουνε όλα τα τοιχώματα | Και το μυαλό μου –που 'ναι η νύχτα– γίνεται |
Ένα μυαλό χυμένο μέσ στο σύμπαν | Στα ερεθισμένα σύρματά του μπλέκονται
| Πουλιά που βγήκαν τρομαγμένα να πετάξουν | Άστρα | Πύραυλοι.
Όπου να πιάσω όπου κοιτάξω γύρω το μυαλό μου | Πάνω στα έπιπλα
χυμένο το μυαλό μου | Στάζει τικ- τακ απ' τα ρολόγια το μυαλό μου
| (Ένας πολτός που λιώνει –τρέμω– το μυαλό μου) | Και το πουλί κι η σαρ-
κοβόρα νύχτα: το μυαλό μου.

Στο ποίημά του “Η Γλώσσα της Φωτιάς”, το «Κε-κε-δίζοντας» της κατακλείδας ανακεφαλαι-
ώνει παιγνιωδώς την αρχική επαναφορά: και... και.. (ή και *X II*) –ένας υπαινιγμός στις
«γλώσσες πνεύματος απάνω στα κεφάλια» των αποστόλων, δηλαδή στην επιφοίτηση του Αγίου

Πνεύματος, με τα γλωσσολογικά χαρακτηριστικά που του αναγνωρίζει η ίδια η Καινή Διαθήκη σε συνδυασμό με τη γλωσσική ακαταληψία των προφητών:

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΗΣ ΦΩΤΙΑΣ

Και νά την, τραβιέται η κουρτίνα του ερέβους που κλεισμένη κρατούσε του μυαλού τη σκηνή | Και γέμισε καπνούς ο ύπνος από εφιάλτες που άναψαν | Και γίνανε οι τάφοι εφελτήρια των νέων ημερών [] | Και τα βιβλία όλου του κόσμου ανοίξαν τις σελίδες τους | Και τρωκτικά οι λέξεις βγήκαν να καταβροχθίσουνε το χόρτο απ’ τις καρδιές που ακόμα δε μαράθηκαν | Και νά η φωτιά το κόκκινο φυτό που ρούφηξαν ποτάμια οι ρίζες της για να τραφούν και νά την | Και νά οι ανθοί τα φύλλα της που πέφτουν γλώσσες πνεύματος απάνω στα κεφάλια μας κι απάνω στα κεφάλια των παιδιών μας και | Και νά την πάλι που μιλάει εδώ στον άγνωστο λαό της | *Κε κε δίδοντας.*

Θανάσης Νάκας